

РОЗДІЛЕННЯ СВЯТА ВТІЛЕННЯ ХРИСТОВОГО НА ДВА ОКРЕМИХ СВЯТА

протоієрей
Петро БОЙКО

Мета статті – проаналізувати крізь призму наявних джерел еволюцію свята Епіфанії та його розділення і конституювання у два святкові дні – Богоявлення та Різдво Христове.

Постановка проблеми. Феофанія – явлення Бога на землі. У перші три століття це свято носило абсолютно інший сенс, ніж зараз, і ніякого стосунку до Хрещення Христа не мало. Це свято відносилось взагалі до факту пришествя Христа на землю, охоплюючи власне втілення (народження) і подію Хрещення в річці Йордан. Розділення цих двох свят сталося пізніше, до речі, навіть дату святкування в різних Церквах відзначали по-різному.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми не можемо точно визначити рік виникнення цих свят, але тільки приблизно, на основі свідчень священномуч. Іринія Ліонського, Климента Олександрійського і Орігена, можемо з упевненістю сказати, що в кінці II і на початку III ст. ці свята вже існували. На основі свідчень Григорія Богослова нам відкривається той факт, що спершу два свята – Різдво Христове і Хрещення – не розділялись між собою, а відзначалися в

У статті висвітлюється питання історії виникнення та розділення свята Богоявлення на два окремих: Різдво Христове та події Його Хрещення.

Ключові слова: Богоявлення, Різдво Христове, Феофанія, Епіфанія, Римська імперія, Східна Церква, свт. Іоан Золотоустий, Західна Церква, Вірменська Церква.

archpriest
Peter BOYKO

*DIVISION OF LORD'S
INCARNATION FEAST
INTO TWO SEPARATE FEASTS*

The article explores history, origin and division of Epiphany into two separate religious feasts, such as Christmas and Event of Lord's Baptism.

Key words: Epiphany, Christmas, Feofaniya, the Roman Empire, the Eastern Church, St. John Chrysostom, the Western Church, the Armenian Church.

один день – 6 січня, під загальною назвою «Богоявлення». На основі ж пам'ятки III ст., відомої під назвою «Апостольські постанови», ми можемо зробити висновок, що в деяких місцях свята Різдва Христового і Хрещення вшановувались у III ст. окремо, і в ті дні (числа), в які і ми тепер їх святкуємо, тобто Різдво Христове – 25 грудня, а Хрещення – 6 січня (тут і далі за старим стилем). Врешті, на основі свідчень Іоана Золотоустого і деяких інших отців, вчителів та істориків Церкви, ми визнаємо час розділення описуваних свят у Східних Церквах [8, с. 4].

Перш за все, беручи до уваги те, що священномученик Іриней Ліонський, який жив у кінці II ст., в основу святкування Різдва Христового 6 січня поклав не історичне співвіднесення цього числа з днем народження Христа, а таємниче розуміння співвідношення між першим і другим Адамом, між винуватцем гріха і смерті, і начальником життя і спасіння; тобто другий Адам, за таємничим спогляданням учителя Древньої Церкви, народився і помер у той самий день, в який був створений і помер перший Адам – у шостий першого місяця року, якому відповідало 6 січня [7, с. 61]. Ми можемо припустити, що 6 січня вже святкувалось у його час і вважалося днем народження Спасителя. Шостий день, про який священномуч. Іриней говорить як про загальновідому річ, ймовірно, є шостим днем року, тобто 6 січня [14, с. 36].

На користь цього припущення про походження в той давній час свята Різдва Христового і Богоявлення говорить та обставина, що в ті часи (II–III ст.) існували в усій своїй силі ересі докетів, Кердона, Маркіона, маніхеїв та ін., з якими потрібно було боротися Православній Церкві. Зазначені ересі заперечували дійсне втілення Слова і перетворювали людську природу Ісуса Христа в уявну духовну примаару [15, с. 157]. Вважаючи людське тіло вмістилищем зла, еретики відкидали людське ество, думаючи, що Його втілення було тільки видиме, уявне. Вже послання апостола Іоанна було спрямоване проти тих, хто заперечував пришестя у плоті Сина Божого: «Всякий дух, який не сповідує Христа, що прийшов у плоті, – не від Бога» (1 Ін. 4, 2–3). Якщо Ісус Христос прийшов у плоті, значить Він був народжений як людина, а якщо Він так народжений, то повинен бути і день народження. Цей силогізм виникав у християнській свідомості в міру розвитку докетизму. У християнському православному суспільстві з'явилась потреба на протипагу докетизму знайти і фактично закріпити день народження Христа. Ця потреба знайшла місце в установленні дня свята Різдва Христового [8, с. 6]. Святкуючи день народження, Церква фактично визнає, що Він народився як людина.

У той самий час – у II ст. – на противагу іншим єретикам – евіонітам (які вчили, що Ісус Христос був простою людиною до тих пір, поки під час хрещення через повне і цілковите сповіщення Йому дарів Святого Духа став Сином Божим) – треба було стверджувати, що Ісус Христос народжений, а не створений. Треба було з особливою наполегливістю стверджувати, що Христос народився як людина, але не як звичайна людина [3, с. 12]. Він був зачатий від Святого Духа, а тому і в самому народженні, ставши сином людським, він одночасно був і Сином Божим: Божественна природа відкрилася в людській природі. На основі цього Церква стосовно народження Ісуса Христа вживала назву «Епіфанія», щоб у народженні показати Його Божественну природу, а стосовно Богоявлення – «Феофанія». Святитель Іоан Золотоустий та Ієронім справедливо цю назву виводять від явлення світу Христа як улюбленого Сина Божого.

Свято відоме під назвою Феофанії, чи Епіфанії (Богоявлення), походить із сивої давнини. Про нього згадується в апостольських заповідях, де говориться про місталогію – таємниче вчення, що містить у собі глибоке вчення важливих істин віри: місталогія не завжди викладається, а тільки на Пасху, день суботній, день Господній, і в дні Богоявлення і П'ятидесятниці.

Відповідно до назви «Епіфанія», і день, у який святкувалось Різдво Христове, називався Богоявленням. До спомину Різдва Христового природно приєднувалося і святкування Хрещення Господнього, оскільки обидва ці свята мали й мають між собою багато спільного. В обох подіях, які згадували християни, Христос відкрито з'явився світу.

На основі цих міркувань можна з великою імовірністю вважати, що до часу священномуч. Іринія свято Богоявлення, яке містило в собі два свята – Різдво Христове і Хрещення, вже існувало в Церкві, і тому він, зіставляючи народження Ісуса Христа зі створенням Адама в шостий день, мав на увазі саме наше свято – 6 січня [8, с. 8].

Більш ясне свідчення, хоч і не зовсім визначене, ми отримуємо від Климента Олександрійського, який жив пізніше священномуч. Іринія – в кін. II і на поч. III ст. У цьому свідченні для нас особлива та обставина, що питання про день народження Ісуса Христа порушується тут у зв'язку зі святкуванням Хрещення Христового, і цей зв'язок не випадковий, бо має свою основу у фактичному життєвому зв'язку двох подій і відповідних їм святкувань.

Про свято Хрещення вперше згадує у своїх «Строматах» Климент Олександрійський: «Є люди, які з надмірною заповзятіс-

тю намагаються визначити не тільки рік, але й день народження Спасителя нашого, що воно було в роки Августа, в 25-й день Пахона; послідовники ж Василіда святкують і день Хрещення Його, проводячи всю попередню ніч у читаннях; вони говорять, що воно було в 15-й рік Тиверія, 15 Тібі (Tibi) (січня); інші – що воно було 11-го числа того ж місяця» [16, с. 154]. При читанні цього місця відчувається, що Климент мав на увазі відомий, прийнятий і шанований у Церкві день Народження Спасителя, до якого додаються всі його три положення. Спробу вказати з точністю такий день Климент вважав зайвою, перш за все тому, звичайно, що день Народження існував і святкувався Церквою; суть справи учитель бачив не у хронологічній точності, а в думках і почуттях, втіленням яких було свято [8, с. 9]. Оскільки василідади, які відхилилися від Церкви в догматичному сенсі стосовно Народження Ісуса Христа, відхилилися й у святкуванні дня Народження, вважаючи таким днем, згідно з їхньою доктриною, день Хрещення (15 Тібі, тобто 10 січня), то вчитель Церкви і говорив, що вони святкують і день Хрещення. У кінці Климент додає: «Інші ж святкують 11 день того ж місяця». Значення наведеного місця цілком зрозуміле. Тільки останнє припущення викликає деяке ускладнення, проте тут і полягає ключ до розгадки, стосовно прийнятого Церквою і припущеного Климентом дня Народження Христа. Цікаво, що святкували ці «інші» в 11-й день Тібі, Народження чи Хрещення, і хто ті, які святкували? Оскільки це положення стоїть у безпосередньому зв'язку з попереднім, у якому говориться про святкування Хрещення, то слід визнати, що ці «інші» знали 11 Тібі саме як Хрещення; в іншому випадку Климент повторив би «день Народження». Щоб ці інші були василідадами, то цього не можна припустити, бо Климент, за зауваженнями філологів, через формули: «*a men i tines*» позначав речі цілком різні. Значить, під «*tines*» у цьому випадку слід розуміти декого із православних, які святкували 11 Тібі як день Хрещення. Оскільки 11 Тібі єгипетського календаря відповідало 6 січня, то 6 січня і є той самий день народження Ісуса Христа, який святкувався Східною Церквою у часи Климента, котрий тому і вважав зайвим навіть згадувати про нього, і від якого ухилилися василідади, основа і значення якого стали предметом непорозумінь і суперечок у середині самої Церкви, в середовищі православного суспільства, з котрого дехто, приймаючи 6 січня за день Хрещення, ймовірно, протиставляв йому іншу дату народження Христа, яка дійсно існувала паралельно [14, с. 11–13].

Нарешті вже чітко, проте більш пізніше, свідчення про існування свята 6 січня дає нам учень Климента Оріген (185–254 рр.), який стверджував, що в його час святкували 6 січня, проте сперечалися стосовно основи дня і його значення. У своїх поглядах Оріген намагався довести, що це свято має бути днем Хрещення і порівнював з цією метою два місця: Євангеліє від Матфея, про розкриття небес, з подібним місцем у пророка Єзекиїля [8, с. 11].

Отже, ясно видно, що свята Хрещення і Різдва Христового існували ще в кін. II і не пізніше поч. III ст. спільно і нерозривно, під загальною назвою «Богоявлення».

Проте слід зауважити, що недовго тривало спільне існування таких великих Господніх свят. Як видно з книги «Апостольські постанови», вже у III ст. в деяких місцях свята Різдва Христового і Богоявлення існували окремо, а саме: Різдво святкувалося 25 грудня, а Богоявлення – 6 січня.

Перш ніж наводити це видання, слід зазначити, що сам збірник, у якому міститься це свідчення, хоч і відомий під назвою «Апостольські постанови», насправді до апостольських часів не належить. За свідченням істориків Церкви, ця важлива збірка з'явилась приблизно у III ст. Дійсно, усім своїм змістом «Апостольські постанови» цілком належать до III ст. і зображають церковне життя, особливо богослужбове. Зразки богослужіння, представлені у цій збірці, такі ж, які наводять отці II і III ст. Іустин та Іринеї, а в основному – Тертуліан і Кипріан. В усіх частинах змісту ця книга є узагальненням літургічної практики III ст.

У цій збірці в циклі річних свят перше місце посідає свято Різдва Христового: «Днів святкових дотримуйтесь, – пишеться у 5 книзі, – і, передусім, день Різдва Господнього, здійснюючи його в 25-й день дев'ятого місяця», тобто грудня, бо лік місяців у «Апостольських постановках» починається з квітня [11, с. 150]. У 8-й книзі цього збірника говориться: «У свято Різдва Христового нехай не працюють, тому що в цей день дана людині нечувана благодать – Народження Слова Божого Ісуса Христа від Діви Марії на спасіння світу» [11, с. 294].

Після свята Різдва Христового в «Апостольських постановках» вказується святкувати Богоявлення: «Після нього, – говориться в 5 книзі, – нехай буде для вас досить шанованим день Явлення, в який Господь показав нам Божество Своє, і святкуйте його в 6-й день десятого місяця», тобто січня [11, с. 150]. У 8-й книзі говориться: «В свято Богоявлення нехай не працюють, тому що в цей день було Явлення Божества Христового, коли при

хрещенні свідчив про Нього Отець і Учитель, і у вигляді голуба показав присутнім Освідчуваного» [11, с. 294].

У III ст. під час гоніння на християн, розпочатого за поведінням нечестивого імператора Діоклетіана (десяте гоніння) у 286 р., значна кількість християн у Нікомідійському храмі святкували Різдво Христове [4, с. 161]. Вони були закриті у храмі і спалені (дві тьми – двадцять тисяч народу). Пам'ять цих мучеників Церква святкує 28 грудня [18, с. 2].

Із III ст. свято, відоме як Феофанія, набуває загального поширення і вводиться у Фракії в 304 році, в Галії – у 361 році, в Іспанії – у 380 році [5, с. 297]. Санкцію з боку світської влади свято почало отримувати близько 400 року (коли були заборонені циркові вистави), а потім, при Юстиніані (VI ст.), було звільненим від судочинства (з опису аквітанських паломників IV ст., очевидно, що це свято було на честь Різдва Христового).

Вперше свято Різдва Христового почало відзначатися 25 грудня і відокремилось від Богоявлення у Римській імперії. Це видно із двох історичних джерел: а) зведеної календарної хронологічної пам'ятки, доведеної до 354 року, яка мала різні назви: «Anonymus Cuspiniani» та ін. – в частині коментарів св. Іполита на книгу пророка Даниїла. У відділі «Depositionmartyrum» у 8 календі січня, що дорівнює 25 грудня, показано «день Народження Христа у Вифлеємі», а у відділі «Annomales» – замітка «в консульство Цезаря Августа і Емілія Павла народився Христос у 8 календі січня, в п'ятницю, в 15-й день молодого місяця» [13, с. 299]; б) у нещодавно (на поч. XX ст.) відкритій Георгіадесом частині коментарів св. Іполита на книгу пророка Даниїла є такі замітки: «Перше явлення Господа у плоті, при якому Він народився у Вифлеємі, відбулося 25 грудня, в середу, в 42-й рік Августа, від Адама – 5500-й рік, а постраждав Він 25 березня, в п'ятницю, у 18-й рік Тиверія, в консульство Рифа і Рібелія [6, с. 85]. Таким чином, Різдво Христове в Римі стало святкуватися 25 грудня задовго до 354 р., до якого доведена перша пам'ятка. Звідси свідчення Іоана, єпископа Нікейського (IX ст.), що Римська Церква почала святкувати Різдво Христове 25 грудня, при папі Юлії (337–352 рр.), отримує набагато більше довіри [13, с. 299].

Встановлюючи дату святкування, Церква нерідко керувалася особливими повчальними і місіонерськими міркуваннями. Особливо відзначаючи той чи інший день, Церква мала на увазі й пересилення деяких місцевих традицій, залишків язичницьких звичаїв. Відомий історик, авторитет у питаннях історії календаря, свят і літочислення професор В. Болотов говорить:

«Язичництво, з яким бореться Церква, є не тільки релігією, але й певною мірою усталений побут. Довести язичнику неспроможність його уявлень про богів і переконати його вірити в Єдиного християнського Бога означає зробити багато, проте ще не все. Розірвати свої життєві стосунки із сусідами-язичниками новонавернений не мав змоги. Потрібно було берегти його від рецидиву, і свята займали чи не найважливіше місце посеред тих засобів, якими відкинута язичництво могло вести партизанську боротьбу з перемагаючим християнством... Встановлюючи у дні язичницьких свят свої свята, Церква вибивала з рук політеїзму один з останніх засобів оборони. Встановити християнське свято в день свята язичницького означало скликати християн до церкви і поставити їх під вплив таких спогадів, що для багатьох потім ставало психологічно неможливим брати участь у таких святах» [2, с. 622].

25 грудня було свято східного культу Митри. Римські воїни зі Сходу поширили культ Митри по всьому світу, зокрема й у самому Римі. Крім того, у Римі з 17 по 23 грудня відзначалися Сатурналії, тобто свято на честь язичницького бога Сатурна, або Хроноса. Таке свято супроводжувалося гладіаторськими боями і носило досить похмурий і сумний характер. За цим сумним святом «бога часу» йшло веселе святкування «бога сонця», яке називалося «днем непереможного сонця» і здійснювалося з особливою урочистістю при імператорі Юліані Відступнику, на честь народжуваного сонця і в очікуванні нового року, тобто в той час, коли повернення сонця ставало помітним.

На противагу такому язичницькому торжеству Церква перенесла з 6 січня на 11 днів назад день згадування Різдва Христового – день Народження «Незаходимого Сонця Правди». На думку святого Григорія Ниського, як із цього дня починає зменшуватися темрява і збільшується час сонячного світла, і таким чином відбувається поворот у природі, так і з Різдва Спасителя відбувається поворот у світовому житті. А святий Амвросій Медіоланський порівнює Христа Спасителя з Новим Сонцем і попередній день сонця називає Днем Господа.

У III ст. свята Різдва Христового і Богоявлення існували в деяких Церквах уже окремо. Проте, беручи до уваги свідчення Іоана Золотоустого, Григорія Богослова, Косми Індикоплова і деяких інших вчителів, які говорили про спільне святкування двох описуваних нами свят навіть у IV ст. в Церквах Антіохійській, Константинопольській, Олександрійській і Єрусалимській, ми можемо зробити висновки, що «Апостольські поста-

нови» говорять про богослужбову практику Західних Церков. У цьому нас переконує, по-перше, те, що зразки богослужіння, представлені у книзі «Апостольські постанови», такі ж, які ми знаходимо у західних отців II і III ст.: Іустина, Іриней, Тертуліана, Кипріана; по-друге, в цьому нас переконують слова святителя Іоана Золотоустого, який говорить про давнє святкування Різдва Христового на Заході, від Фракії до Іспанії [8, с. 16]. В Антіохії святитель Іоан Золотоустий у 386 чи 388 році говорив, що в наступне 25 грудня вперше буде тут, на Сході, святкуватися Різдво Христове, що на Заході це свято давно відоме, а в Антіохію відомості про нього проникли десять років тому [13, с. 300].

«Я добре знаю, – говорить святитель Іоан Золотоустий, – в Антіохії у переддень свята Різдва Христового, у день пам'яті мученика Хрисогона, 20 грудня 386 року, – що багато хто і тепер сперечаються між собою. Одні – засуджуючи, інші – виправдовуючи, і багато скрізь говорять про день. Одні – проти нього, доводячи, що він новий і недавній, а інші – за нього, стверджуючи, що він давній, оскільки ще пророки передрекли про Його Різдво і здавна цей день був відомий і славний у жителів від Фракії до Кадикса... Вислухай і не сумнівайся, тому що ми прийняли цей день від тих, котрі точно знають це і живуть у тому місті (Римі), святкуючи його здавна і за стародавнім переданням, тепер переслали відомості про нього і нам» [17, с. 388–389].

Як видно, святий Іоан Золотоустий ясно говорить, що здавна цей день, день Різдва Христового, відомий і шанований у жителів Заходу. Звідти воно (свято) перейшло в Антіохійську Церкву і, ймовірно, у всі Східні. Зіставляючи це свідчення Золотоустого зі свідченнями «Апостольських постанов» і святителя Іриней, можна з упевненістю зробити висновок, що на Заході вже в кін. II ст. – не пізніше початку III ст. свята Різдва Христового і Богоявлення існували окремо, незалежно одне від одного святкувалися у визначені числа, а саме: Різдво Христове – 25 грудня, а Богоявлення – 6 січня.

Іншу картину ми бачимо у Східних Церквах. У Східній Церкві аж до самого IV ст. відзначалися обидва описувані нами свята в один день – 6 січня під назвою «Богоявлення»; тільки у IV ст. на протипагу аріанству і під впливом Заходу свято Різдво Христового почало поступово відзначатися, спершу в Антіохійській Церкві, а потім і в інших.

У IV ст. потреба святкувати окремо Різдво Христове на Сході стала ясно про себе заявляти. У це століття з'являється ересь аріан, які відкидали Божество Ісуса Христа, вважаючи Його за

просту людину, яка лише при Хрещенні була наділена деякими Божественними дарами. Ця невіра аріан у Божество Христове знаходила сильне підґрунтя у самому церковному житті, оскільки в Церкві звершувалося свято, присвячене головним чином Хрещенню, тоді як подія Народження Ісуса Христа здавалась малопомітною. Це було наче фактичним запереченням віри Церкви у Божество Ісуса Христа. Вчення про народження Бога здавалось ніби новим вченням. Таким, дійсно, і вважали його єретики, і слово «Епіфанія» тлумачили як хотіли. У зв'язку з цим у IV ст. увага Церкви почала зосереджуватися переважно на Народженні Господа, а не на Хрещенні Його. У Нікейському Символі згадується про народження Спасителя, але немає жодного слова про Хрещення [14, с. 81]. Отці Церкви того часу: Василій Великий, Григорій Ниський, Єфрем Сирін, Ісидор Пелусіот та Епіфаній – свідчать, що свято «Епіфанії» переважно було святом Народження, а не Хрещення [8, с. 17]. Для того, щоб спонукати народ відчути Народження Христа у всій його славі, отці Церкви IV ст. запроваджують особливе самостійне свято Різдва Христового. Це свято було фактичним вираженням догмату «єдності в Трійці і Трійці в єдності» і само собою відкидало те положення аріан, що Ісус Христос у Хрещенні отримав Божественну мудрість. Нове свято Різдва Христового, таким чином, було цілком у дусі всіх прихильників нікейського сповідання віри і служило зброєю проти аріан [14, с. 81].

Тому поступово із другої половини IV ст. у Східних Церквах, за зразком Західних, почали впроваджувати незалежне від свята Богоявлення свято Різдва Христового.

Стосовно першого випадку святкування Різдва Христового 25 грудня у Східній Церкві існує кілька версій.

Уперше в такому вигляді в Константинопольській Церкві свято було введене близько 377 р. за вказівкою імператора Аркадія (359–408) (коли імператор Гонорій, відвідавши свою матір і брата, переконав їх до встановлення тут, за зразком Риму, святкування Різдва Христового 25 грудня) за звичаєм Римської Церкви, і завдяки енергії і силі святого Іоана Золотоустого звідси воно поширилося на весь православний світ [8, с. 62].

М. Скабалланович вважав, що святкування Різдва Христового вперше почало впроваджуватися у Каппадокії. Свт. Василю Великому належить «Слово на Різдво Христове», і М. Скабалланович приписує йому встановлення там цього свята [13, с. 300].

Існує припущення, автором якого також виступає М. Скабалланович, що святкування Різдва Христового у Константино-

полі увів св. Григорій Богослов. Зі слів Григорія Богослова видно (Св. Григорій Богослов, Слово 38), що він вперше служив на Константинопольській кафедрі в епоху аріанства – у приватній церкві під назвою «Анастасія» – 25 грудня 379 р., на свято Різдва Христового [18, с. 6].

Отож, коли святкування Різдва Христового було перенесене на Схід – також достовірно невідомо, як і його початок на Заході.

Час приблизної появи свята Різдва Христового в Антіохійській Церкві відноситься до 376 року. В той час пресвітером в Антіохії був відомий Іоан Золотоустий. Він був гарячим прихильником запровадженого 25 грудня свята Різдва Христового, бо добре знав, якого противника мала в народі віра в Божественне народження Ісуса Христа. Проти сумніву стосовно цього пункту віровчення і проти еретичних оман святий Іоан Золотоустий часто спрямовував своє красномовство. Поширення цього свята, яке не зустрічало перепон навіть там, де доти свято Епіфанії вважалося святом Різдва Христового, очевидним чином доводило нагальну потребу Церкви у цьому торжестві [14, с. 81]. Це ясно виражається у таких словах Іоана Золотоустого, виголошених ним на день Різдва Христового в Антіохії: «Хоча немає ще десяти років, як цей день став відомим і знайомим нам, проте наче здавна і за багато років переданий нам, так він прославився від ваших старань. Тому не погрішив би той, хто назвав би його новим і водночас древнім: новим тому, що він недавно став відомим, а древнім і давнім тому, що він швидко зрівнявся з древнішими і зріс до рівної з ними міри...» [17, с. 388–389].

Ці слова свт. Іоан Золотоустий промовив у Антіохії в 386 році. Значить, за свідченням Золотоустого, відкривається, що десять років тому, приблизно в 376 році, це свято було запроваджене в Антіохійській Церкві, перенесене сюди із Заходу, де воно здавна, з глибокої давнини святкувалося.

Але в той самий час у сусідній Константинопольській Церкві свято Різдва Христового відзначалося в один день разом зі святом Богоявлення (6 січня), як це видно з 38-го Слова Григорія Богослова. З наступного свідчення Григорія Богослова нам відкривається, що спершу обидва описувані свята відзначалися в один день: «Нині, – говорить святий Григорій Богослов у своїй проповіді на день Богоявлення, 6 січня, – ми святкуємо Богоявлення (Феофанію), чи свято Різдва (Епіфанію); воно називається подвійним тому, що дві назви даються одній події, бо Бог явився через своє народження людям, і Феофанією називаємо

тому, що Він *явився* (тобто чудовим чином); святом Народження (Різдва) – тому, що Він народився» [14, с. 17]. Із цих слів ми можемо цілком впевнено вивести той факт, що в часи Григорія Богослова (379–382 рр.) у Константинопольській Церкві було ще подвійне свято 6 січня.

Коли ж там відділилося свято Різдва Христового? Точних відомостей стосовно цього немає. Але можна з упевненістю припустити, що це сталося тоді, коли архієпископом там був св. Іоан Золотоустий. Він, перейшовши з Антіохії, де так багато зробив для поширення свята Різдва Христового 25 грудня, і в Константинополі намагався запровадити це свято, враховуючи надзвичайно сильний розвиток аріанства. Чітке підтвердження такої думки ми знаходимо у Якова Едеського, який перенесення 25 грудня із Заходу на Схід пов'язує із днями правління імператорів Аркадія та Іоана, в час яких був архієпископом Іоан Золотоустий.

Після цього часу свято Різдва Христового, як самостійне свято 25 грудня, було запроваджене і в Олександрійській Церкві. Час введення цього свята там визначається не раніше кін. IV ст., або поч. V ст., і не пізніше 432 р. Про те, що не раніше вказаного часу свято Різдва Христового було запроваджене в Олександрії, вказують слова місцевих істориків Ісидора Пелусіота («Богоявлення, або народження Спасителя у плоті») та Іоана Касіана, який стверджував, що в Єгипті з давніх часів 6 січня вважалося подвійним святом. Що свято Різдва Христового з'явилося не пізніше 432 р., на користь цього переконливо говорить та обставина, що вже в 432 р. в Олександрії виголошувалася проповідь на Різдво Христове 25 грудня. Патріархом Олександрійським тоді був свт. Кирило; йому, безсумнівно, і повинно бути приписане перенесення свята Різдва з 6 січня на 25 грудня [14, с. 84].

Найпізніше свято Різдва Христового відділилося від Богоявлення у Єрусалимській Церкві. Німецький учений Узенер у своїй ґрунтовній праці «Weihnachtfest» писав, що в Єрусалимі окреме святкування Різдва Христового, ймовірно, було запроваджене патріархом Ювеналієм (425–458 рр.), як на Заході, так і на Сході окреме святкування було спільним вже близько середини V ст. [12, с. 522].

На користь такої думки Узенера свідчить така обставина. Василій Селевківський у проповіді на день Стефана говорить, що єпископ Ювеналій, що займав тоді славну кафедру Якова, почав святкувати день Народження Господа [4, с. 151].

Не зовсім погоджуючись із думкою Узенера, Іван Левитський вважає, що вказана проповідь Василя Селевкійського

говорить тільки про те, що свято Різдва Христового починає проникати в Єрусалим у дні сучасника Василя Селевкійського єпископа Ювеналія, який жив у 50-х роках V ст. Але тоді окреме святкування Різдва Христового незалежно від Хрещення ще не встановилося в Єрусалимській Церкві. Звичай святкувати Різдво Христове разом із Хрещенням 6 січня в Єрусалимі продовжував існувати навіть у VI ст. У цьому нас переконує відкрите у грузинському рукописі (Тіфліського церковно-археологічного музею № 19) послання імператора Юстиніана до єрусалимських християн про святкування Різдва Христового, Хрещення і Благовіщення. Це послання надписується так: «Читання про свята Благовіщення і Різдва, Стрітєння і Хрещення, написане в Єрусалимі православним царем Юстиніаном». У цьому посланні вказується, що Різдво Христове потрібно святкувати 25 грудня, а докази беруться зі Св. Писання, вчення отців і вчителів Церкви (Григорія Ниського, Григорія Назіанзіна, Іоана Золотоустого, блаж. Августина). З цього погляду послання – компілятивне, і нічого нового стосовно названих отців з обговорюваного питання не дає. Довівши, що Різдво Христове потрібно святкувати 25 грудня, автор послання визначає час святкування деяких інших свят. Ясне і визначене вживання назви Богородиці у застосуванні до Пресвятої Діви Марії говорить про те, що це послання з'явилося після III Вселенського собору (431 р.), що засудив ересь Несторія, і, наскільки можна судити на основі надпису, саме в VI ст., хоча у належності рукопису особисто імператору Юстиніану можна сумніватися, бо про його авторську діяльність в історії свідчень немає. Звідси ми бачимо, що в Єрусалимі, у цій колісці Христа, в VI ст. прихильність до старої практики була ще настільки сильною, що було потрібне особливе послання, санкціоноване іменем імператора Юстиніана, щоб примусити єрусалимлян прийняти нове свято 25 грудня [4, с. 152].

На користь нашої думки про час святкування Різдва Христового в Єрусалимі говорить й інший документ, а саме «Послання до вірмен із Єрусалима Григорія, єпископа Арцрушієвого». Це послання, написане вірменською мовою, говорячи про тривалу прихильність Єрусалимської Церкви до старовини у питанні про час святкування Різдва Христового свідчить, що поворот на користь нового свята 25 грудня у ній почався під впливом імператора Юстиніана у 560 р., зокрема у 38 рік його царювання [10, с. 21].

Хоча у вказаному вірменському документі не простежується ознайомленості автора з посланням імператора Юстиніана,

але в ньому ми бачимо пряме підтвердження факту дійсного переконання середовища єрусалимських християн VI ст.

На користь тієї думки, що в Єрусалимській Церкві святкування Різдва Христового окремо від Хрещення почалось не раніше VI ст., говорить також свідчення Косми Індикоплова, який свідчив, що в його час свято Різдва 25 грудня здійснювалося скрізь на Сході, і тільки у Єрусалимі його відзначали за старим звичаєм – 6 січня [5, с. 522].

Не поділяючи цього звичаю, як такого, що оснований не на правильному міркуванні, а на сумнівних здогадах, Косма приєднує до цього свого повідомлення такий цікавий факт, що в день Різдва Христового єрусалимляни «здійснювали пам'ять Давида і апостола Якова, не тому, між іншим, що це був день їхньої кончини, а для того, щоб не залишитися без святкування, і вони святкували разом з іншими сродниками Христа» [9, с. 240].

На основі всього цього ми вважаємо, що лише близько середини VI ст. у Єрусалимській Церкві відділилося свято Різдва Христового від Богоявлення і було перенесене на 25 грудня.

До початку VII ст. усі Східні Церкви святкували вже окремо описані нами свята. Тільки вірмени, за властивістю їхнього віровчення, міцно дотримувалися подвійного свята 6 січня. У відомості Іоана Нікейського, який хотів представити загальне визнання свята 25 грудня, це ухилення вірмен замовчано [14, с. 84].

Сучасники Нерсеса Благодатного, греки, докоряли Вірменській Церкві в тому, що вона свою відмінність від Грецької Церкви стосовно Різдва Христового доводить до того, що на одну добу переносить святкування трьох свят: Благовіщення, Різдва і Хрещення в такому порядку: 5 січня зранку здійснюється святкування Благовіщення, ввечері того ж числа – Різдва Христового, а на ранок 6 січня – Хрещення. На це Нерсес відповідав, що святкування Різдва Христового і Хрещення Господнього здійснюється у вірмен в один і той самий день – 6 січня, як вони прийняли це передання від перших святих отців. Але щоб вірмени святкували вранці 5 січня Благовіщення, то зовсім неправда, бо святкування Благовіщення завжди здійснюється у вірмен 7 квітня, а Різдво – в шостий день січня, тобто на дванадцять днів пізніше після святкування іншими православними. У перші століття усі Церкви, починаючи з часів апостольських, відзначали це свято так само, як і вірмени. Але пізніше деякі Церкви розділили ці свята у зв'язку з відстанню Віфлеєму від Йордану, оскільки неможливо було в один день святкувати їх в обох місцях, віддалених одне від

одного. З плином часу прийняли це правило й інші Церкви, але вірмени свято дотримувалися передання св. Григорія і залишили древній звичай [19, с. 199].

Але Яків Едеський висловлювався досить чітко і навіть різко з цього приводу: «Запровадження свята 25 грудня знаходили самим безпечним встановленням всі північні народи, весь Схід, за винятком вірмен, які є “тупоумні і жорстокі”». Никифор Константинопольський говорить: «У них (вірмен) не було правої віри в Народження Христа у плоті», чим і пояснюється їхня впертість. Відсутність правильної віри в народження Христа було причиною того, що люди відомих поглядів повставали проти особливого свята Різдва Христового, як це добре виражено в Євдоксія: «Всі, хто сумнівається в Народженні Христа і відкидає таїнство істинного втілення, святкують в один і той же день Різдво, Хрещення і Благовіщення» [8, с. 28]. Вірмени й до сьогодні поєднують обидва свята – Різдво Христове і Хрещення, відзначаючи їх 6 січня під спільною назвою свята Богоявлення.

Усе вищесказане нами про час походження свята Різдва Христового і Богоявлення приводить до таких **висновків**. Ці свята, які спочатку існували разом під загальною назвою свята «Богоявлення», котре звершувалось 6 січня, стають відомими в історії Церкви в кінці II ст. Починаючи з III ст., ці два свята відокремлюються одне від одного і святкуються самостійно – спочатку в Церквах Західних, а з IV ст. поступово і в Церквах Східних: Антіохійській, Константинопольській, Олександрійській та Єрусалимській. До кінця VI ст. уже не залишилося жодної Церкви, де б описані нами свята відзначалися в один день.

1. Біблія: книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками / [пер. Патріарха Філарета (Денисенка)]. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. – 1415 с.
2. Болотов В. В. Михайлов день // Христианское чтение. – 1892. – XI–XII. – С. 621–622.
3. Дис. 183. Гагарина В. О празднике Богоявления Господня. – К., 1853.
4. Кекелидзе Корнилий, свящ. К вопросу о времени празднования Рождества Христова в древней Церкви // Труды КДА. – 1905. – № 1.
5. Красносельцев Н. Богослужение Иерусалимской Церкви в конце IV века. – Казань, 1888.
6. Лебедев П. День Рождества Христова по хронологи св. Ипполита Римского // Христианское чтение. – 1910.
7. Лебедев П. Наука о богослужении Православной Церкви. – М., 1881. – Ч. 1.
8. Дис. 1857. Левитский И. Служба Рождества Христова и Богоявления. Историко-археологический очерк. – К., 1905. – 377 с.
9. Мансветов Н. Церковный устав (Типик), его образование и судьба в греческой и русской Церкви. – М., 1885.

10. Марр Н. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. – Спб., 1900. – Кн. 1.
11. Апостольські постанови / Київська православна богословська академія УПЦ Київського Патріархату; пер. укр. мовою еп. Епіфанія (Думенка). – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2011. – 282, [2] с.
12. Сергий (Спасский), архиеп. Полный месяцеслов Востока / по благ. Святейшего патриарха Московского и Всея Руси Алексия II. – М.: Православная энциклопедия, 1997. – Т. II. Святой Восток. Ч. 1. – XXX, 398 с.
13. Скабалланович М. Толковый Типикон: объяснительное изложение типикона с историческим введением. – М.: Издание Стретинского монастыря, 2004. – 815 с.
14. Смирнов Ф. Происхождение и значение праздника Рождества Христова. – К., 1883.
15. Смолодович Д., прот. Литургика, или наука о богослужении Православной Восточной Кафолической Церкви. – К., 1861.
16. Строматы. Творения учителя Церкви Климента Александрийского (пер. Н. Корсунского). – Ярославль, 1892. – 944 + 6 с.
17. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009. – Том 2. Книга 1. – 592 с.
18. Дис. 2350. Нектарий, иеродьякон (Трезвинский). Службы дванадесятих праздников у нас и в римской бреварии. – К., 1915. – 937 с.
19. Троицкий И. Изложение веры Церкви Армянския, начертанное Нерсесом, католикосом армянским, по требованию боголюбивого государя греков Маинула. – СПб.: Тип. Ф. Г. Елеонского и А. И. Поповицкого, 1875. – 358 с.